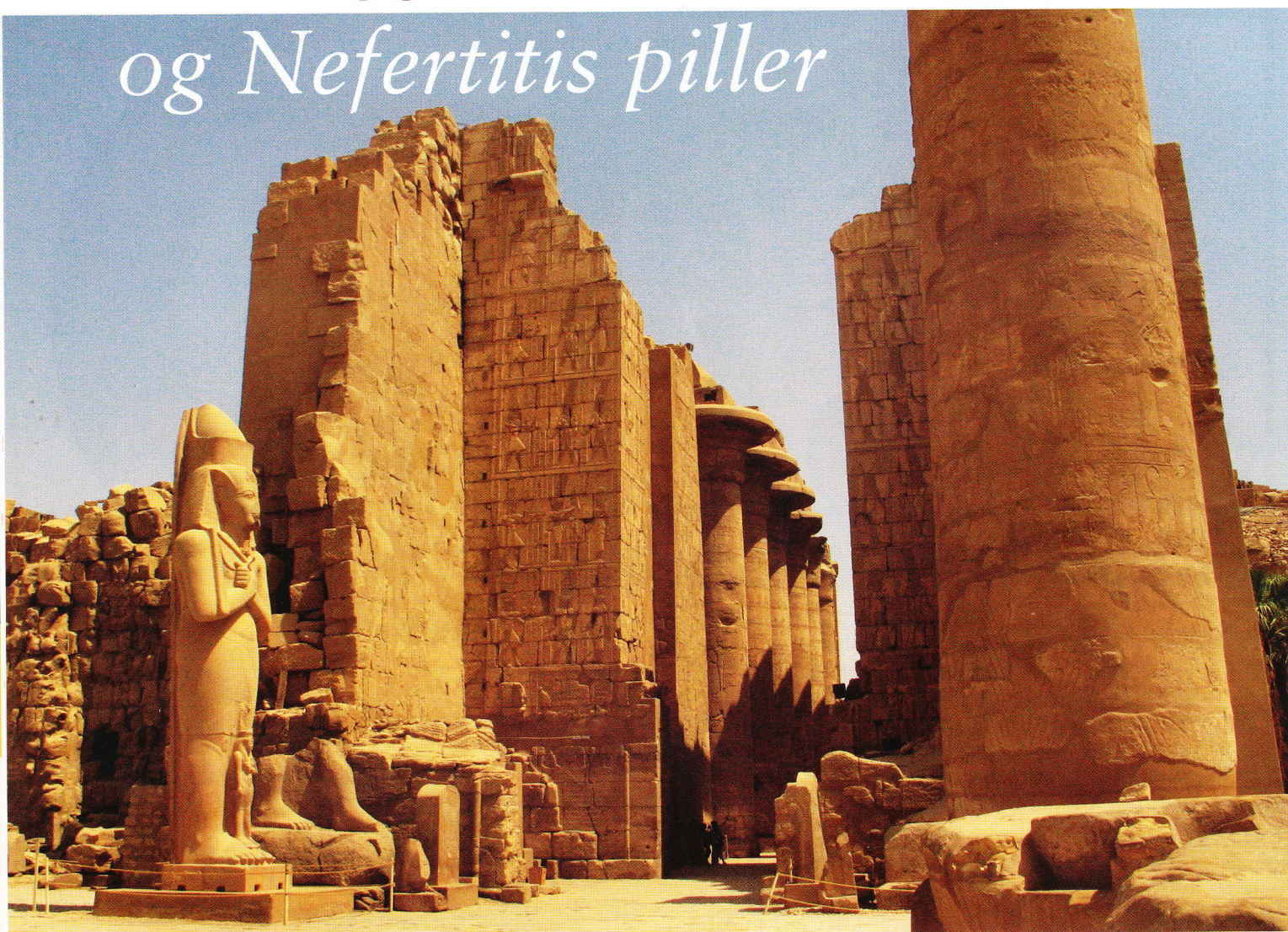

Den 2. pylon i Karnak

og Nefertitis piller

Lise Manniche

Hvor mange rejsende i Ægypten kan sige, at de har lagt mærke til Karnak-templets 2. pylon? Og har nogen en anelse om, hvad der gemte sig i dens indre? De fleste haster igennem den store port for at komme ind i det, der er templets største attraktion: den store hypostylhal med de 122 søjler med lukket papyruskapitæl, der flankerer rækken af 2x6 søjler med åben papyruskapitæl – et af arkitekturhistoriens absolutte mesterværker.

Det har længe stået klart, at den 2. pylon **[fig. 1]** blev bygget af Horemheb for at markere den nye

hovedindgang til Amon-Ras tempel. Amenophis III havde allerede tænkt tanken, for han havde tydeligvis fået rejst de 12 høje søjler foran den allerede eksisterende (3.) pylon, et arrangement, der afspejler det, vi kender fra hans tempel i Luxor. Horemhebs efterfølger, Ramses I, udraderede hans kartoucher og satte sit eget navn i stedet. “Den prægtige port” kaldte han indgangspartiet, og der blev kamp om at markere sig her. Sethi I skrev sit navn på den indre dørkarm. Ramses II huggede det ud og satte sit eget i stedet. Langt senere kom ptolemæ-

erne og byggede den om og udsmykkede den med deres egne billeder. Pylonen er 14,56 m tyk og måler intet mindre end 99,88 m i bredden.

Chevriers arbejde

Det vides ikke, hvornår pylonen styrtede sammen, men da der ikke er mange spor af reparationer, kan det næppe have været i oldtiden. De første restaureringsarbejder i nyere tid fandt sted i 1884-85 og derpå, efter flere stensked, i 1899, 1900, 1907 og 1913 under ledelse af G. Legrain. I 1956 stod pylonen, som den ser ud i dag. Dengang var det Henri Chevrier, der var ansvarlig for det arkæologiske arbejde i Karnak. Årets resultater blev publiceret i antikvitetsjensens fagskrift *Annales du Service des Antiquités* med et resumé i det franske *Orientalia*. Det kan være interessant at dykke ned i nogle af de oprindelige rapporter og finde ud af, hvor præcis mange af de genstande, der nu findes i museer eller er offentliggjort i specielle studier, egentlig er blevet fundet og under hvilke omstændigheder. Fra 1946 koncentrerede Chevrier arbejdet om den 2. pylons nordlige fløj. Hans opgave var at restaurere den sammenfaldne pylon, ikke at foretage et studie af, hvad han måtte finde i dens indre. På hans tid var der i øvrigt heller ikke tradition for at gå i detaljer med den slags sekundære arbejde.¹ Hans beretning er derfor holdt til det absolut minimale. Alt, der blev fundet i pylonen, er nu af interesse, men noget er det ganske særligt: de såkaldte Nefertiti-piller. En endelig publikation af materialet foreligger ikke, men der findes nogle enkelte, kortere bidrag. Da disse divergerer i visse henseender, er det interessant at gå tilbage til den oprindelige udgravningsrapport.²

I alt skulle Chevrier alene af den 2. pylons nordlige fløjs beklædning fjerne 27 skifter bestående af omkring 19 store blokke, der hver vejede omkring 3½ tons, omkring 500 blokke i alt. Dertil kom de mange faldne sten og det, der fyldte pylons indre, der skulle flyttes, repareres, registreres og findes et opbevaringssted til. 42 blokke om dagen. 5 blokke i timen. Chevrier var godt tilfreds med resultatet i betragtning af de begrænsede økonomiske ressourcer, han havde til sin rådighed.

Chevrier fandt i alt 32 skifter med hver 770 talatat i den 2. pylon. I alt 26.640 blokke. Omkring en fjerdedel af disse (lidt over 4.000) havde reliefsudsmykning. Han havde fjernet omkring 35 af disse hver dag. Det viste sig at tage længere tid at anbringe mange små end én stor på hans løftesystem, samtidig med at blokkene uden udsmykning skulle sorteres fra.

Det er ellers lidt interessant, at i denne allersidste fase af håndteringen af Akhenatens byggeklodser viste de mange små blokke (der hver vejer ca. 55 kg) sig mere tidskrævende end en enkelt stor – vi er jo vant til at høre, at kongen valgte det bærbare format på grund af tidsbesparelsen!

Efter i den foregående sæson at have udtaget et stort antal løse, urelaterede talatat (Akhenatens byggeklodser på 52x26x22 cm) nåede Chevrier den 4. januar 1949 “næsten inde under nordfløjens østlige ydervæg” frem til talatat, der var føjet sammen med en form for mørtel til en firkantet konstruktion. Den bestod af en kerne af 2x4 ubeskrivne talatat, hvoromkring der var sat henh. tre og to talatat på modstående sider [fig. 2]. Resultatet var et firkantet massiv på omkring 2x2 meter. De synlige flader havde matchende udsmykning i relief med

Fig. 1 Den centrale del af den 2. pylon med den ptolomæiske ombygning og Amenophis III's søjler i hypostyllhallen. Foto LM.

Fig. 2 Sammenføjede blokke som de blev fundet i den 2. pylon. (Fra ASAE 50, fig. XI a.)

Fig. 3 Blokke fra pillerne efter flytningen til Open Air Museum. (Foto C. Loeben fra *Amarna Letters* 3, s. 42).

solstråler, ben, gevandter og offerborde [fig. 3]. Senere i udgravningsforløbet blev der fundet seks lignende massiver af talatat. Man var her nået ned i niveau med hypostylhallens gulv.

Chevrier fortolkede de syv opmurede konstruktioner som altre (der dog var usædvanligt høje – han forestiller sig, at man skulle bruge en trappestige for at nå derop). I 1966 blev *Akhenaten Temple Project* stiftet på University Museum, University of Pennsylvania, med det formål at studere Akhenatens byggeri i Karnak med de nyeste hjælpemidler: en computerdatabase. Der skulle dog gå en del år, inden væsentlige resultater blev opnået, da det nye medie først skulle indkøres.³ Det var solstrålerne på de sammenmurede massiver, der rummede nøglen til en forståelse af deres arkitektoniske sammenhæng, for den blev klar, da de blev opmålt og lagt ind i databasen. Ud fra strålernes vinkel kunne man beregne,

hvor den solskive var placeret, som de udgik fra, og det var langt højere oppe end nogen af de eksisterende skifter. I databasen lå nogle af de manglende blokke, fundet andetsteds, dels højere oppe i den 2. pylon, men også ved den 9. pylon. Konstruktionerne er nu beregnet til at have været omkring 10 m høje og har derfor fået betegnelsen piller. ATP havde i 1973 sporet 11 af dem.⁴ På en af siderne ses udsmykning i et enkelt, højt register, mens der på de tre andre var fire oven over hinanden.⁵ Figurerne i de høje registre vender enten mod højre eller mod venstre, og det er således med basis i det konventionelle lay-out til at fastslå, om de kom fra højre eller venstre side af en akse.

I 1967 var *Centre franco-égyptien* blevet involveret i studiet af Akhenatens talatat, i begyndelsen under ledelse af Ramadan M. Saad, der allerede i 1963 havde påbegyndt et systematisk arbejde med omhyggeligt at notere alle detaljer i forbindelse med udtagningen af dem fra forskellige bygninger, primært den 9. pylon. Arbejdet udmøntede sig i 1973 bl. a. i den fysiske rekonstruktion af en hel væg af talatat, der blev genopbygget i Luxor-museet, og som for nylig fik selskab af endnu en vægsektion med motiver fra kongens regeringsjubilæum. Siden 1984 er de 12.000 talatat, som CFE selv har fundet i den 9. pylon, blevet bearbejdet digitalt under ledelse af R. Vergnieux.

Stod Nefertitis piller et andet sted?

I Chevriers rapport fra 1953 (s. 32) er der en sætning af altoverskyggende betydning: "Hvorfor blev disse massiver bygget op igen i fundamentet (til den 2. pylon)?" Det var tydeligvis Chevriers opfattelse, at de sammenmurede blokke, ligesom de utallige løse blokke, han havde fundet, oprindeligt havde stået et andet sted. Leclant, som i 1955 refererede denne rapport i *Orientalia*, forstår det også således, at "blokkene var blevet anbragt på den plads, de havde i Amenophis IVs byggeri."⁶ Ray W. Smith, primus motor i ATP, synes at slutte sig til dette i indledningen til bogen ("extremely significant segments of Nefertity pillars which had been reassembled into their original positions"). I sin artikel i publikationen siger han udtrykkeligt at "apparently, the pillar blocks had been brought to the Second Pylon one by one, under orders of Horemheb, and carefully reassembled into their original juxtapositions... Two of them were placed upside down."⁷ Ray W. Smith følger således Chevrier i opfattelsen af, at blokkene oprindeligt har stået et andet sted. Han har selv set to blokke, der lå på hovedet, og det havde Chevrier naturligvis også bemærket (s. 31:

“reliefferne matchede, men kun i to skifters højde”). Leslie Greener, der var tegner på ATP-projektet, udførte en tegning, der senere dannede grundlag for et maleri, publiceret med artiklen i *National Geographic*.⁸ Den viser, hvordan Horemheb skulle have fået hugget hænderne af Atons solstråler, og selv her ligger de omvendt med hænderne opad. Deres placering fremgår faktisk helt tydeligt (når man ved det) af fotografiet i Chevriers artikel (pl. XI b, cf. fig. 2 her), taget inden nogen havde flyttet rundt med blokkene.

Eller blev de fundet på deres oprindelige plads?

Går man til alle ægyptologers bibel, Porter & Moss⁹ vil man i bind II, *Theban Temples* fra 1972, s. 39 se, at de før omtalte blokke nu kaldes “blocks *in situ*”, altså fundet på deres oprindelige plads. Den litteratur, der her henvises til, omfatter kun de korte rapporter af Chevrier og Leclant, og det er ikke til at gennemskue, hvori denne nye fortolkning har sin rod.

I 1985 havde C. Loeben mulighed for at studere de talatat, som Chevrier havde fundet i sammenmurret stand.¹⁰ På det tidspunkt stod de endnu opmagasineret i Open Air-museet, hvor de omvendte blokke var blevet sat på ret køl.¹¹ Det er hans opfattelse, at de løse talatat, der blev fundet i den 2. pylon, blev pakket rundt om en bygning, der allerede stod på stedet, bestående af de sammenmurede talatat. Bygningen kom på denne måde til at blive opslugt af pylonen. Loeben drager to slutninger: 1) at arbejdet på den 2. pylon blev påbegyndt umiddelbart efter Amarna-tidens afslutning, med andre ord allerede under Tutankhamon, og 2) at Akhenaten rent faktisk integrerede Amon-Ras tempel i sine egne byggeprojekter. Det er allerede påvist, at Akhenaten havde givet den eksisterende 3. pylon et yderligere indgangsparti, der blev skjult efter hans død af Sethi I, men som i moderne tid er blevet genopbygget i Open Air museum.¹² Det er udsmykket med en traditionel slagscene, men bærer Akhenatens navn. Den øvrige del af kongens projekter lå ellers bag Amon-Ras tempel udenfor dets østlige mur, og det er det nærmeste kapel ved navn *Hut-benben* (bygget af store sten), som de sammenmurede blokke i den 2. pylon ifølge Loeben mest direkte ville have relateret sig til.¹³ Det vil sige, at vi i så fald skulle følge den øst-vestgående hovedakse hen over hele det dengang eksisterende Amon-tempel fra den 3. pylon med Amenophis III's dobbelte søjlerække foran (nu en del af den store hypostylhal), forbi bådka-pellet, over “Mellemste Rige-gården”, gennem Tuthmosis III's festhal, langs “den botaniske have” og ud på

den anden side, hvor Tuthmosis havde rejst den største obelisk i Ægypten (den, der nu står på Lateran-pladsen i Rom) – en solo-obelisk, der ikke med en makker flankerede en rute, men som selv kunne have været kultbilledet i Akhenatens første byggeri til Ra-Harakhte af store blokke – samt videre ud til “Hut-benben i Gempaaten” af talatat. Det er lang vej, men ægypterne tænkte stort. På talatat'erne herfra er der nemlig også særlig fokus på Nefertiti.¹⁴

Relieffernes vansiring

Loebens artikel har undertitlen “Et fotografisk essay”, og teksten er da også meget kortfattet uden yderligere diskussion af, hvordan monumentet skulle hænge sammen. Der omtales dog en ting, som også Chevrier havde observeret: at nogle, men ikke alle blokkene var blevet vansiret med mejselhug. Det gælder Nefertites hænder, solskivens hænder og solskivens navn. Statistisk set drejer det sig i det hele taget om forholdsvis få talatat, der er blevet hugget i stykker på denne måde sammenlignet med hvor mange titusinder, der er intakte. Det har været “en symbolsk manifestation, der symboliserede ødelæggelsen af templet”,¹⁵ og man har fulgt det op med at demontere bygningerne i stedet. I princippet ville det nok være den mest iøjnefaldende del, der led mest, nærmere betegnet den, der befandt sig ved templets indgang.¹⁶ Dette kunne være et argument for, at pillerne, som også Loeben foreslår, ikke er blevet flyttet så langt.

De mejselspor, der ses, findes primært på de blokke, Chevrier fandt i den 2. pylon.¹⁷ Ray W. Smith mener udtrykkeligt, at udhugningen fandt sted efter at Nefertiti-pillerne blev anbragt i den 2. pylon.¹⁸ ATP fandt mange blokke, der passede sammen med de vansirede, sammenmurede talatat i den 2. pylon, men som var uskadte. Dette skal nok lige ses på baggrund af de vanskeligheder, der var med overhovedet at matche disse blokke, da udsmykningen jo er meget ensartet. Såfremt matchningen er korrekt, er det imidlertid et særdeles vægtigt argument for, at pillerne kom andetsteds fra og at udhugningen havde fundet sted der.

Pillernes placering

Den 2. og den 9. pylon blev begge fra starten anlagt af Horemheb (den 10. pylon var blevet efterladt ufærdig af Amenophis III). Teknikken i de to førstnævnte har mange træk fælles: for hver fløj af pylonen er der et separat fundament på sand, bestående af talatat i regelmæssige lag, undertiden med fastmurede talatat kilet ind i den indre mur. Pylonens overbygning består af den ydre beklædning af store

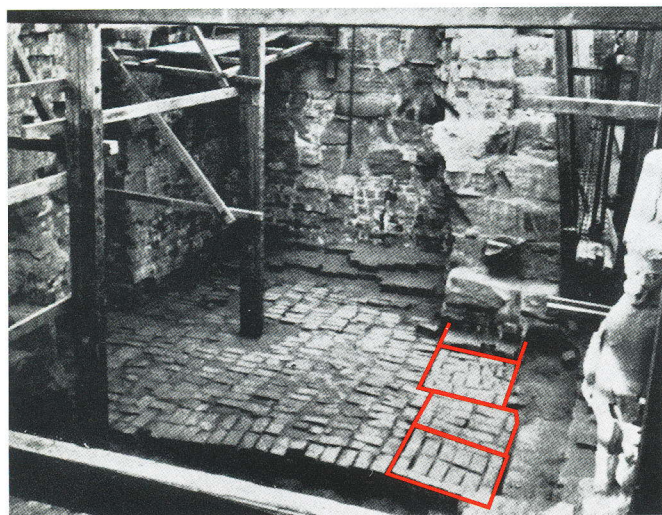
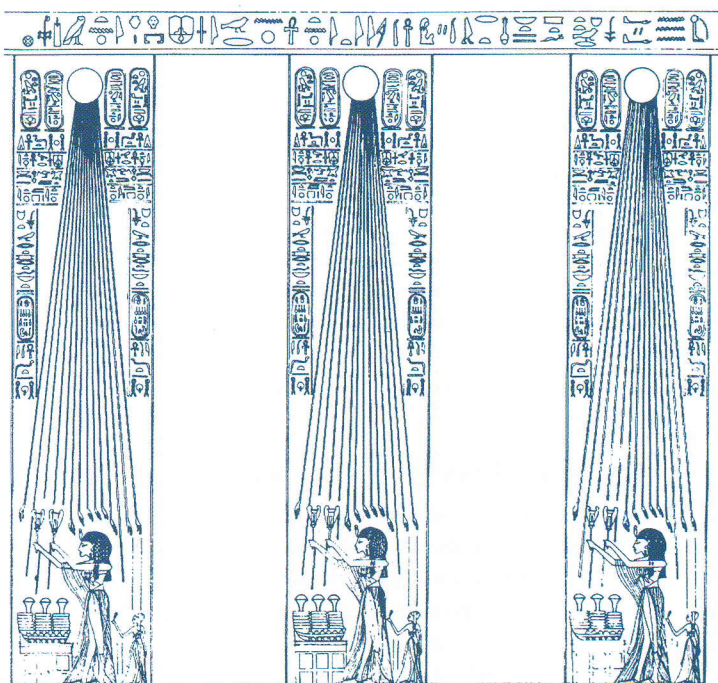

Fig. 4 Pillerne på fundtidspunktet. De røde streger markerer de genopbyggede pillers omrids (Fra ASAE 53, 1955, pl. X a).

Fig. 5 Rekonstruktion af tre af Nefertitis piller med en arkitrav over. (Fra D. B. Redford, *The Heretic King*, 1984, s. 77).

sandstensblokke oftest i to lag. I denne skal ligge genbrugte materialer: nederst regelmæssigt anbragte talatat med grus og afhuggede stumper imellem, inklusive stykker af den mørtel, Akhenatens bygninger oprindelig var føjet sammen med (i den 2. pylon arrangeret mellem indre skille vægge) samt ovenover (i den 2. pylon fra det 3. skifte af beklædningen, i den 9. og 10. pylon meget højere, 6,20 og 7,22 m over gulvet) større arkitektoniske fragmenter af blandet form og herkomst.

I den 2. pylon udgjorde talatat'erne 32 lag, der gik ned under gulvniveauet i 3,60 m dybde, hvor de stod på et 3,80 m dybt lag sand, delvis infiltreret med grundvand. I sin artikel (se n. 1) nævner M. Azim overhovedet ikke Nefertiti-pillerne. Chevriers rapport giver ikke mange detaljer om positionen af disse piller i fundamentmassivet, ud over at nogle af dem befandt sig delvis under beklædningen mod øst.¹⁹ Han siger udtrykkeligt, at nogle af disse hjørneblokke endnu hang sammen med mørtel.²⁰ Et blik på Chevriers fotografi [fig. 4] demonstrerer bedre end mange ord tingenes tilstand: Til højre i billedet (mod øst) ses tydeligt tre firkantede massiver, lagt som beskrevet ovenfor, der tydeligt adskiller sig fra resten af talatat'erne, der bortset fra yderblokkene alle ligger i samme retning. Massiverne står helt tæt sammen og fungerer således ikke som piller mere. Den bageste er endda skubbet en bloks bredde mod vest, således at de ikke engang flugter. Tre andre massiver var anbragt mod pylonens vestlige yder-væg.²¹

Under det nederste register i en vægudsmykning ville man forvente et blankt, men dog pudset felt

uden udsmykning, eller i det mindste med en bort ("paladsfacade", blomsterstængler el. lign.). Dette forekom ikke i forbindelse med pillerne.²² Det lyder som om blokkene, der for neden kun viste grundlinien fra det nederste register, var anbragt direkte på fundamentblokkene under gulvets niveau. Sammenholdt med det ubestridelige faktum, at i hvert fald en af blokkene på Chevriers fotografi lå på hovedet, kan der ikke herske nogen tvivl om, at pillerne oprindelig har stået et andet sted og at der, ligesom i den 9. pylon, er tale om genbrug, som her af ukendte årsager for pillernes vedkommende i et vist omfang er blevet anbragt i den oprindelige orden.

Hvordan så Nefertitis bygning ud?

I Karnak er der fundet tre forskellige typer sandstens-talatat: 1) med sandstens egen farve som baggrund for motiverne: 2) med et lag hvid grundning over hele blokken inden udsmykning (mange af disse lå i den 9. pylon), og 3) med "pastelfarvet" baggrund, der ligger udenom figurerne. Nefertiti-pillerne hører tilsyneladende til den sidste kategori.²³ Da de blev fundet af Chevrier, var der en del farve tilbage, men den er falmet i løbet af de mange år, blokkene er blevet opbevaret udendørs.

Der har været bud på, hvordan denne bygning så ud [fig. 5].²⁴ Antallet af anslåede piller varierer fra 12 over 28 til 330. Der er dog for mange ukendte faktorer til at nærværende forfatter vil vove et forslag til en løsning. Det imidlertid logisk at forestille sig, at bygningen ville være orienteret øst-vest, både fordi det ville være vinkelret på floden ligesom de fleste andre templer i landet, men også fordi aksens i

så faldt ville markere solens bane. På den baggrund kan man sortere pillerne, således at de anbringes symmetrisk med billederne af Nefertiti vendt mod aksen til højre og til venstre, dvs. mod syd og mod nord.

Der tegner sig et billede af, at dronningen udførte offerhandlingen alene, uden kongen, dels i "Hut-benben i Gempaaten", dels i den bygning, som pillerne var en del af. Vi har blokke fra yderligere en bygning, hvor dronningen optræder solo: "*šh n itn* i Gempaaten", hvilket kan oversættes som "Atens

pavillion i Gempaaten". Navnet findes på fem blokke.²⁵ En *šh* er netop en bygningstype, hvor søjler eller piller dominerer frem for vægge som det bærende element til en tagkonstruktion. Tilføjelsen "i Gempaaten" antyder, at pavillionen administrativt, omend ikke fysisk, var en del af dette anlæg mod øst. For at knytte en forbindelse mellem navnet og Nefertitis piller havde man dog gerne set, at pavillionen var omtalt på pillerne. Her synes kun Gempaaten-bygningen at være omtalt.

NOTER

- 1 En længere fodnote i *Kemi* XIX, 1969, s. 142, n. 2 til en rapport om den tidlige fase af demonteringen af den 9. pylon giver nyttige oplysninger om, hvordan fyldet i en pylon kan være anbragt, enten "kastet tilfældigt i" eller bygget op (som i den 2. pylon), samt også (s. 141-42) om fundamentenhøjder og beklædningens relation til fyldet. Dette uddybes i en artikel af M. Azim i *Karnak VII*, 1982, s. 127-166: 'La structure des pylônes d'Horemheb à Karnak' med en detaljeret gennemgang af bygningen af 2., 9. og 10 pylon og præcise henvisninger til den relevante bibliografi.
- 2 *ASAE* 49, 1949, s. 242-49, især s. 245-46; 52, 1952, s. 230-236, især s. 234-36; 53, 1955, s. 7-12, 21-38.
- 3 R. W. Smith, 'Computer helps scholars re-create an Egyptian temple' i *National Geographic* vol. 138, November 1970, s. 634-55, især s. 644. Også R. W. Smith og D. Redford (red.), *The Akhenaten Temple Project*, 1976, især s. 33-36.
- 4 Redford i 'Studies on Akhenaten at Thebes', *JARCE* 10, 1973, s. 91 n. 94.
- 5 Sic Loeben (se n. 10), bekræftet af personlig meddelelse 23.11.06. Smith i *ATP* s. 34, Redford i *ATP* s. 81 samt Redford i *JARCE* 10, 1973, s. 91 n. 94 siger det modsatte. På s. 34 i *ATP* nævnes dog "hjørneblokke" med 4 registre på de to sider.
- 6 *Orientalia* 24, 1955, s. 300.
- 7 *ATP*, s. 2 og s. 34.
- 8 S. 648-9. Også gengivet i D. Wildung, *Egypt: From Prehistory to the Romans*, 1997, s. 119.
- 9 *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. II. Theban Temples*.
- 10 'Nefertiti's Pillars', i *Amarna Letters* 3, s. 41-45, uddybet i personlig meddelelse 23.11.06: "... my conclusion was that the way the pillar-talatat are positioned inside the 2nd pylon prove that they had NOT travelled very far and that some of them could very well have been found still *in situ*."
- 11 Loeben undersøgte og fotograferede blokkene i 1985, da de på grund af en omrokering på arealet skulle flyttes. Sidst han så dem for en del år siden stod de langs den nye mur bygget for at afgrænse Open Air Museets østlige del.
- 12 R. M. Saad, 'Les travaux d'Amenophis IV au IIIe pylone du temple d'Amon-Re' à Karnak' i *Kêmi* XX, 1970, s. 187-93.
- 13 For de seneste teorier om denne bygning se R. Vergnienx og M. Gondran, *Aménophis IV et les pierres du soleil*, 1997, s. 81-87, endvidere rekonstruktioner s. 102 og 194-95.
- 14 Smith i *ATP*, s. 56; Redford i *ATP*, s. 81. Således også N. Reeves, Akhenaten. *Egypt's False Prophet*, 2001, s. 95: "...the sole officiant depicted in this structure's decorative scheme is Nefertiti, whose role as the female element in the worship of the Aten was clearly of fundamental importance." C. Aldred, *Akhenaten, King of Egypt*, 1988, s. 225 og fig. 22 antager, men uden at argumentere for det, at Nefertiti-pillerne var en del af Hut-benben.
- 15 Upubliceret afhandling af R. M. Saad fra 1972 (Les martelages de la XVIIIe dynastie dans le temple d'Amon-Rê à Karnak) om udhugning af udsmykning i Karnak-templet (s. 106). Udhugningen er foregået på samme tid som genopbygningen af Amon-templet og er i øvrigt foretaget af forskellige personer (s. 152).
- 16 Sic også Saad, s. 157. Forf. nævner, at solens stråler generelt ikke røres, men nævner dog ét eksempel: en af pillerne, der på det tidspunkt lå i Open Air-museet, cf. pl. 86, nederst. Redford, *JARCE* 10, 1973, s. 91 og 92 noterer, at udhugningerne findes på den nederste del af pillerne og ikke går længere op, end man kunne nå fra jorden.
- 17 Der findes dog også udhugning på flere talatat fra den 9. pylon med udsmykning i lille målestok, cf. Saad, pls. 88-89. Tre af disse viser vandsiring af kongen, to af dronningen (begge fra "Rud-menu"-kapellet).
- 18 *ATP*, s. 34.
- 19 *ASAE* 53, 1955, s. 31: "presque sous le parement est du pylône".
- 20 *ASAE* 49, 1949, s. 245: "encore soudées par un mortier".
- 21 *ASAE* 53, 1955, s. 32: "Nous retrouvons la même disposition sur le côté opposé vers l'ouest, pour deux massifs carrés complets, sous la partie non démontée, et un troisième partiellement reconstitué (pl. X, photo B)."
- 22 *ATP*, s. 36: "Although we have found no absolute evidence of an undecorated zone at the bottom of these pillars, such stereobates are standard features of wall decoration..."
- 23 *ATP*, s. 34.
- 24 Se også rekonstruktionen i *National Geographic*.
- 25 Tawfik i *ATP*, s. 61, Redford i *ATP*, s. 81.